

PRAWA CZŁOWIEKA

Wojciech Brzozowski
Adam Krzywoń
Marcin Wiącek

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE **4**

PRAWA CZŁOWIEKA

Wojciech Brzozowski
Adam Krzywoń
Marcin Wiącek

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE **4**

Stan prawny na 1 sierpnia 2023 r.

Recenzent 3. wydania
Prof. dr hab. Piotr Hofmański

Wydawczyni
Agata Jędrasik

Redaktorka prowadząca
Paulina Staniszevska-Chudzik

Opracowanie redakcyjne
Joanna Ośka

Projekt okładek serii
Wojtek Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2023

ISBN 978-83-8328-989-2
4. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. +48 728 313 462
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	11
Wykaz powołanych aktów prawnych.....	15
Od autorów	21
Rozdział 1	
Zagadnienia wstępne (<i>Wojciech Brzozowski</i>)	25
1. Prawo podmiotowe i pojęcia pokrewne	26
2. Prawa i wolności	29
3. Idea praw człowieka	31
4. Generacje praw człowieka	33
5. Podmioty praw człowieka	35
6. Adresaci praw człowieka	40
7. Granice i ograniczenia praw człowieka.....	41
8. Efekt mrozący	47
9. Derogacja zobowiązań z zakresu praw człowieka	47
10. Prawa człowieka a rządy prawa.....	48
Rozdział 2	
Krajowy system ochrony praw człowieka i obywatela (<i>Marcin Wiącek</i>)	51
1. Uwagi wstępne	52
2. Sądy.....	52
3. Trybunał Konstytucyjny	61
4. Trybunał Stanu	67
5. Rzecznik Praw Obywatelskich i inne organy rzecznikowskie	69
Rozdział 3	
Regionalne systemy ochrony praw i wolności (<i>Adam Krzywoń</i>)	75
1. Uwagi wstępne	76
2. Europejski system ochrony praw i wolności – Rada Europy	76
2.1. Rada Europy	76

2.2. Europejska Konwencja Praw Człowieka	78
2.3. Ewolucja mechanizmów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.....	79
2.4. Prawa i wolności zagwarantowane w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz zasady przewodnie	81
2.5. Europejski Trybunał Praw Człowieka.....	86
2.6. Skargi międzypaństwowe oraz skargi indywidualne	87
2.7. Postępowanie przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka	91
2.8. Wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.....	93
2.9. Inne konwencje Rady Europy	96
3. Europejski system ochrony praw i wolności – Unia Europejska.....	100
3.1. Unia Europejska a prawa jednostki	100
3.2. Karta Praw Podstawowych	101
3.3. Przystępowanie Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka	104
4. Pozaeuropejskie systemy ochrony praw człowieka	106
4.1. System międzyamerykański	106
4.2. System afrykański	107

Rozdział 4

Uniwersalny system ochrony praw człowieka (Wojciech Brzozowski)	109
1. U źródeł uniwersalnego systemu ochrony.....	110
2. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka.....	113
3. Od Deklaracji do Paktów	115
4. Mechanizmy kontrolne Paktów	118
5. Inne traktaty w systemie ONZ	122
6. Nowe organy ochrony praw człowieka.....	124

Rozdział 5

Godność człowieka, prawna ochrona życia, zakaz maltretowania

(Adam Krzywoń)	127
1. Godność człowieka.....	127
1.1. Godność osobowa i godność osobowościowa.....	127
1.2. Cechy godności człowieka	129
1.3. Socjalny wymiar godności człowieka.....	131
2. Prawo do ochrony życia.....	132
2.1. Bezwzględny zakaz stosowania kary śmierci.....	132
2.2. Początek i koniec prawnej ochrony życia.....	134
2.3. Ograniczenia prawa do ochrony życia	137
2.4. Planowanie akcji z użyciem siły	138
2.5. Ochrona życia przed atakami ze strony osób trzecich	140
2.6. Proceduralny aspekt prawa do ochrony życia.....	142
3. Zakaz maltretowania	143

3.1. Treść i podstawy zakazu maltretowania	143
3.2. Absolutny charakter zakazu maltretowania	144
3.3. Test ścisłej konieczności użycia siły.....	145
3.4. Tortury	148
3.5. Maltretowanie wynikające z warunków panujących w zakładach karnych	149
3.6. Inne przypadki maltretowania.....	152
Rozdział 6	
Wolność osobista i odpowiedzialność jednostki (Marcin Wiącek)	155
1. Wolność osobista	156
2. Zasada <i>ne bis in idem</i>	163
3. Zakaz karania bez podstawy prawnej	166
Rozdział 7	
Prawo do sądu i rzetelnego procesu sądowego (Marcin Wiącek).....	175
1. Treść i ograniczenia prawa do sądu	176
2. Uprawnienia składające się na prawo do sądu	177
3. Postępowanie sądowe w sprawach karnych.....	186
Rozdział 8	
Prawo do prywatności (Wojciech Brzozowski)	189
1. Źródła prawa do prywatności.....	190
2. Tożsamość człowieka	192
2.1. Tożsamość rodzinna	192
2.2. Tożsamość płciowa i orientacja seksualna.....	195
3. Autonomia człowieka.....	198
3.1. Płodność człowieka	198
3.2. Autonomia informacyjna	201
3.3. Inne aspekty autonomii jednostki	205
4. Prawo do ochrony czci i dobrego imienia.....	207
5. Prawo do ochrony życia rodzinnego	209
6. Tajemnica komunikowania się	213
7. Nienaruszalność mieszkania	216
Rozdział 9	
Wolność myśli, sumienia i religii (Wojciech Brzozowski)	219
1. Konstrukcja prawna	220
2. Przekonania podlegające ochronie	223
3. Czynności kultowe	225
4. Symbole i ubiór religijny.....	228
5. Nauczanie religii i wychowanie religijne dzieci	231

6. Inne formy uzewnętrzniania przekonań religijnych.....	234
7. Ochrona uczuć religijnych	238
8. Status wspólnot religijnych i światopoglądowych	240

Rozdział 10

Wolność wypowiedzi (<i>Adam Krzywoń</i>)	245
1. Uwagi wstępne	245
2. Indywidualny i zbiorowy aspekt wolności wypowiedzi	246
3. Forma i treść wypowiedzi	248
4. Wypowiedź polityczna oraz debata w sprawach publicznych	250
5. Wolność twórczości artystycznej i swoboda badań naukowych	254
6. Autor wypowiedzi	256
7. Status osoby, do której odnosi się wypowiedź	257
8. Ograniczenia wolności wypowiedzi	262
9. Wolność wypowiedzi a ochrona pamięci historycznej	267

Rozdział 11

Wolność zgromadzeń i zrzeszania się (<i>Marcin Wiącek</i>)	271
1. Wolność zgromadzeń	271
1.1. Podstawy prawne i treść wolności zgromadzeń	271
1.2. Pojęcie i cechy zgromadzenia	273
1.3. Wymóg pokojowości zgromadzenia	275
1.4. Wolność organizowania zgromadzeń	276
1.5. Wolność uczestniczenia w zgromadzeniach	281
2. Wolność zrzeszania się	283
2.1. Podstawy prawne i treść wolności zrzeszania się	283
2.2. Pojęcie i rodzaje zrzeszeń	284
2.3. Ograniczenia wolności zrzeszania się	286

Rozdział 12

Zasada równości i zakaz dyskryminacji (<i>Adam Krzywoń</i>)	291
1. Podstawy prawne zasady równości i zakazu dyskryminacji	292
2. Treść zasady równości	294
3. Równość jako tzw. metaprawo	299
4. Równość w stanowieniu prawa i w jego stosowaniu	301
5. Odstępstwa od zasady równości	302
6. Równość kobiet i mężczyzn	304
7. Zakaz dyskryminacji	307

Rozdział 13

Wybrane prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne (<i>Marcin Wiącek</i>)	313
1. Prawo do własności i innych praw majątkowych	314

1.1. Podstawy prawne i treść prawa do własności.....	314
1.2. Ograniczenia prawa do własności.....	315
1.3. Odebranie prawa do własności.....	316
1.4. Ochrona praw majątkowych innych niż prawo do własności	318
2. Wolność działalności gospodarczej.....	320
2.1. Podstawy prawne i treść wolności działalności gospodarczej.....	320
2.2. Ograniczenia wolności działalności gospodarczej.....	322
3. Prawo do ochrony zdrowia	325
3.1. Podstawy prawne i treść prawa do ochrony zdrowia	325
3.2. Uprawnienia składające się na prawo do ochrony zdrowia	326
4. Prawo do nauki.....	329
4.1. Treść i znaczenie prawa do nauki	329
4.2. Zagadnienia szczegółowe	331
5. Prawo do kultury.....	333
6. Prawa pracownicze.....	335
6.1. Podstawy prawne ochrony praw pracowniczych.....	335
6.2. Praca i pracownik.....	337
6.3. Indywidualne prawa pracownicze	338
6.4. Zbiorowe prawa pracownicze	339
7. Prawo do zabezpieczenia społecznego	339

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

EKPCz, Europejska Konwencja Praw Człowieka	– Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
EKS	– Europejska Karta Społeczna (Dz.U. z 1999 r. Nr 8, poz. 67 ze zm.)
k.c.	– ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.)
k.k.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138 ze zm.)
k.k.w.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127 ze zm.)
k.p.	– ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2023 r. poz. 1465)
k.p.c.	– ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 1550 ze zm.)
k.r.o.	– ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2020 r. poz. 1359 ze zm.)
k.w.	– ustawa z 20.05.1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz.U. z 2022 r. poz. 2151 ze zm.)
Karta NZ	– Karta Narodów Zjednoczonych. Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych, San Francisco, 26.06.1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 ze zm.)
Konstytucja	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
Konstytucja PRL	– Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy 22.07.1952 r. (Dz.U. Nr 33, poz. 232 ze zm.)
KPP UE	– Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana: Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 389)
MPPGSiK	– Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169)
MPPOiP	– Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167)
p.u.s.p.	– ustawa z 27.07.2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 217 ze zm.)

p.u.s.w.	– ustawa z 21.08.1997 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2250)
PDPCz, Deklaracja	– Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż, 10.12.1948 r. (http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html)
RODO	– rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z 27.04.2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (Dz.Urz. UE L 119, s. 1)
rozporządzenie nr 1099/2009	– rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z 24.09.2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (Dz.Urz. UE L 303, s. 1, ze zm.)
Statut RE	– Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie 5.05.1949 r., tzw. Traktat londyński (Dz.U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565)
TFUE	– Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana: Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47)
Traktat z Lizbony	– Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie 13.12.2007 r. (Dz.U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569)
TUE	– Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana: Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 13)
ustawa o RPO	– ustawa z 15.07.1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (Dz.U. z 2023 r. poz. 1058)
ustawa o SN	– ustawa z 8.12.2017 r. o Sądzie Najwyższym (Dz.U. z 2023 r. poz. 1093 ze zm.)
ustawa o statusie sędziów TK	– ustawa z 30.11.2016 r. o statusie sędziów Trybunału Konstytucyjnego (Dz.U. z 2018 r. poz. 1422)
ustawa o TK	– ustawa z 30.11.2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (Dz.U. z 2019 r. poz. 2393)
ustawa o TS	– ustawa z 26.03.1982 r. o Trybunale Stanu (Dz.U. z 2022 r. poz. 762)

Czasopisma

EPS	– „Europejski Przegląd Sądowy”
PiP	– „Państwo i Prawo”
PiZS	– „Praca i Zabezpieczenie Społeczne”
Prok. i Pr.	– „Prokuratura i Prawo”
Prz. Sąd.	– „Przegląd Sądowy”
Prz. Sejm.	– „Przegląd Sejmowy”
RPEiS	– „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”

Inne

CBA	– Centralne Biuro Antykorupcyjne
ETPCz	– Europejski Trybunał Praw Człowieka

KRRiT	– Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji
KRS	– Krajowa Rada Sądownictwa
MOP	– Międzynarodowa Organizacja Pracy
MTK	– Międzynarodowy Trybunał Karny
NBP	– Narodowy Bank Polski
NIK	– Najwyższa Izba Kontroli
NSA	– Naczelny Sąd Administracyjny
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
PRL	– Polska Rzeczpospolita Ludowa
RE	– Rada Europy
RP	– Rzeczpospolita Polska
RPO	– Rzecznik Praw Obywatelskich
SA	– Sąd Apelacyjny
SN	– Sąd Najwyższy
TK	– Trybunał Konstytucyjny
TS	– Trybunał Stanu
TSUE	– Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
UE	– Unia Europejska
UNESCO	– Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury

WYKAZ POWOŁANYCH AKTÓW PRAWNYCH

1. Akty konstytucyjne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22.07.1952 r. (Dz.U. Nr 33, poz. 232 ze zm.)

2. Ustawy i inne akty prawa krajowego

Ustawa z 21.04.1936 r. o stosunku Państwa do Karaimeńskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 30, poz. 241 ze zm.)

Ustawa z 21.04.1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 30, poz. 240 ze zm.)

Ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2020 r. poz. 1359 ze zm.)

Ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.)

Ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2021 r. poz. 1805 ze zm.)

Ustawa z 20.05.1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz.U. z 2022 r. poz. 2151 ze zm.)

Ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2022 r. poz. 1510 ze zm.)

Ustawa z 26.03.1982 r. o Trybunale Stanu (Dz.U. z 2022 r. poz. 762)

Ustawa z 26.01.1984 r. – Prawo prasowe (Dz.U. z 2018 r. poz. 1914)

Ustawa z 15.07.1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (Dz.U. z 2023 r. poz. 1058)

Ustawa z 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 2023 r. poz. 265)

Ustawa z 12.10.1990 r. o ochronie granicy państwowej (Dz.U. z 2022 r. poz. 295 ze zm.)

Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138 ze zm.)

Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127 ze zm.)

Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2022 r. poz. 1375 ze zm.)

Ustawa z 27.06.1997 r. o partiach politycznych (Dz.U. z 2023 r. poz. 1215)

Ustawa z 21.08.1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. z 2022 r. poz. 572 ze zm.)

Ustawa z 21.08.1997 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2250)

Ustawa z 18.12.1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. z 2023 r. poz. 102)

Ustawa z 25.06.1999 r. o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa (Dz.U. z 2022 r. poz. 1732 ze zm.)

Ustawa z 6.01.2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz.U. z 2023 r. poz. 292)

Ustawa z 27.07.2001 r. – Prawo o ustroju powszechnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 217 ze zm.)

Ustawa z 25.07.2002 r. – Prawo o ustroju sądów administracyjnych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2492)

- Ustawa z 24.04.2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. z 2023 r. poz. 571)
- Ustawa z 17.06.2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz.U. z 2018 r. poz. 75 ze zm.)
- Ustawa z 8.07.2005 r. o realizacji prawa do rekompensaty z tytułu pozostawienia nieruchomości poza obecnymi granicami Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2017 r. poz. 2097)
- Ustawa z 29.07.2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz.U. z 2023 r. poz. 172 ze zm.)
- Ustawa z 16.02.2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów (Dz.U. z 2021 r. poz. 275 ze zm.)
- Ustawa z 6.11.2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz.U. z 2022 r. poz. 1876 ze zm.)
- Ustawa z 5.12.2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (Dz.U. z 2023 r. poz. 1284 ze zm.)
- Ustawa z 20.03.2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (Dz.U. z 2023 r. poz. 616)
- Ustawa z 2.04.2009 r. o obywatelstwie polskim (Dz.U. z 2022 r. poz. 465 ze zm.)
- Ustawa z 3.12.2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (Dz.U. z 2023 r. poz. 970)
- Ustawa z 5.01.2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. z 2022 r. poz. 1277 ze zm.)
- Ustawa z 12.05.2011 r. o Krajowej Radzie Sądownictwa (Dz.U. z 2021 r. poz. 269)
- Ustawa z 24.05.2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej (Dz.U. z 2023 r. poz. 202 ze zm.)
- Ustawa z 22.11.2013 r. o postępowaniu wobec osób z zaburzeniami psychicznymi stwarzających zagrożenie życia, zdrowia lub wolności seksualnej innych osób (Dz.U. z 2022 r. poz. 1689)
- Ustawa z 28.11.2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz.U. z 2022 r. poz. 1681 ze zm.)
- Ustawa z 15.01.2015 r. o ochronie zwierząt wykorzystywanych do celów naukowych lub edukacyjnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 465)
- Ustawa z 25.06.2015 r. o leczeniu niepłodności (Dz.U. z 2020 r. poz. 442)
- Ustawa z 24.07.2015 r. – Prawo o zgromadzeniach (Dz.U. z 2022 r. poz. 1389)
- Ustawa z 5.08.2015 r. o rozpatrywaniu reklamacji przez podmioty rynku finansowego i o Rzeczniku Finansowym (Dz.U. z 2022 r. poz. 187 ze zm.)
- Ustawa z 28.01.2016 r. – Prawo o prokuraturze (Dz.U. z 2023 r. poz. 1360)
- Ustawa z 30.11.2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (Dz.U. z 2019 r. poz. 2393)
- Ustawa z 30.11.2016 r. o statusie sędziów Trybunału Konstytucyjnego (Dz.U. z 2018 r. poz. 1422)
- Ustawa z 15.09.2017 r. o Narodowym Instytucie Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego (Dz.U. z 2023 r. poz. 434 ze zm.)
- Ustawa z 8.12.2017 r. o Sądzie Najwyższym (Dz.U. z 2023 r. poz. 1093 ze zm.)
- Ustawa z 8.12.2017 r. o zmianie ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2018 r. poz. 3)
- Ustawa z 6.03.2018 r. o Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców (Dz.U. poz. 648 ze zm.)
- Ustawa z 7.07.2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 2600 ze zm.)
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 14.04.1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz.U. z 2020 r. poz. 983)
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z 18.08.2011 r. w sprawie obowiązkowych szczepień ochronnych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2172 ze zm.)
- Dekret z 12.12.1981 r. o stanie wojennym (Dz.U. Nr 29, poz. 154 ze zm.)

3. Prawo Unii Europejskiej

- Dyrektywa Rady 79/7/EWG z 19.12.1978 r. w sprawie stopniowego wprowadzania w życie zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zabezpieczenia społecznego (Dz.Urz. WE L 6, s. 24)
- Dyrektywa Rady 2000/43/WE z 29.06.2000 r. wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne (Dz.Urz. WE L 180, s. 22)
- Dyrektywa Rady 2000/78/WE z 27.11.2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.Urz. WE L 303, s. 16)
- Dyrektywa Rady 2004/113/WE z 13.12.2004 r. wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług (Dz.Urz. UE L 373, s. 37, ze zm.)
- Dyrektywa 2006/54/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 5.07.2006 r. w sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy (Dz.Urz. UE L 204, s. 23)
- Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie 13.12.2007 r. (Dz.U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569)
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z 24.09.2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (Dz.Urz. UE L 303, s. 1, ze zm.)
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z 27.04.2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (Dz.Urz. UE L 119, s. 1)
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana: Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47)
- Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana: Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 13)
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana: Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 389)
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/1937 z 23.10.2019 r. w sprawie ochrony osób zgłaszających naruszenia prawa Unii (Dz.Urz. UE L 305, s. 17, ze zm.)
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2022/2065 z 19.10.2022 r. w sprawie jednolitego rynku usług cyfrowych oraz zmiany dyrektywy 2000/31/WE (akt o usługach cyfrowych) (Dz.Urz. UE L 277, s. 1)

4. Umowy i inne dokumenty międzynarodowe

- Karta Narodów Zjednoczonych. Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych, San Francisco, 26.06.1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 ze zm.)
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż, 10.12.1948 r. (<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html>)
- Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie 5.05.1949 r., tzw. Traktat londyński (Dz.U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565)
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
- Europejska Karta Społeczna sporządzona w Turynie 18.10.1961 r. (Dz.U. z 1999 r. Nr 8, poz. 67)

- Protokół nr 1 i nr 4 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzony w Paryżu 20.03.1952 r. oraz sporządzony w Strasburgu 16.09.1963 r. (Dz.U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175)
- Konwencja nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca minimalnych norm zabezpieczenia społecznego (Dz.U. z 2005 r. Nr 93, poz. 775)
- Międzynarodowa Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, otwarta do podpisu w Nowym Jorku 7.03.1966 r. (Dz.U. z 1969 r. Nr 25, poz. 187)
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169)
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167)
- Amerykańska Konwencja Praw Człowieka z 1969 r. (<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c0.html>)
- Konwencja nr 131 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca ustalania płac minimalnych, zwłaszcza w odniesieniu do krajów rozwijających się (www.mop.pl/doc/html/konwencje/k131.html)
- Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 18.12.1979 r. (Dz.U. z 1982 r. Nr 10, poz. 71)
- Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów uchwalona na konferencji Organizacji Jedności Afrykańskiej w Nairobi 26.06.1981 r. (<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1981.html>)
- Protokół nr 6 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący zniesienia kary śmierci, sporządzony w Strasburgu 28.04.1983 r. (Dz.U. z 2001 r. Nr 23, poz. 266)
- Protokół nr 7 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzony 22.11.1984 r. w Strasburgu (Dz.U. z 2003 r. Nr 42, poz. 364)
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 10.12.1984 r. (Dz.U. z 1989 r. Nr 63, poz. 378)
- Europejska konwencja o zapobieganiu torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu, sporządzona w Strasburgu 26.11.1987 r. (Dz.U. z 1995 r. Nr 46, poz. 238)
- Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 20.11.1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526)
- Drugi Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w sprawie zniesienia kary śmierci, Nowy Jork, 15.12.1989 r. (Dz.U. z 2014 r. poz. 891)
- Międzynarodowa Konwencja o ochronie praw wszystkich pracowników – migrantów i członków ich rodzin przyjęta 18.12.1990 r. rezolucją 45/158 Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych (<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CMW.aspx>)
- Protokół nr 11 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję, sporządzony w Strasburgu 11.05.1994 r. (Dz.U. z 1998 r. Nr 147, poz. 962)
- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie 17.07.1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708)
- Protokół nr 12 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności przyjęty w Rzymie 4.11.2000 r. (https://www.echr.coe.int/Documents/Library_Collection_P12_ETS177E_ENG.pdf)
- Protokół nr 13 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności dotyczący zniesienia kary śmierci we wszystkich okolicznościach, sporządzony w Wilnie 3.05.2002 r. (Dz.U. z 2014 r. poz. 1155)

- Protokół Fakultatywny do Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania, przyjęty 18.12.2002 r. w Nowym Jorku przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych (Dz.U. z 2007 r. Nr 30, poz. 192)
- Protokół nr 14 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności zmieniający system kontroli Konwencji przyjęty w Strasburgu 13.05.2004 r. (Dz.U. z 2010 r. Nr 90, poz. 587)
- Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku 13.12.2006 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 1169 ze sprost.)
- Międzynarodowa konwencja w sprawie ochrony wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem, przyjęta 20.12.2006 r. w czasie 61. sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych (http://brpd.gov.pl/sites/default/files/prawa_dziecka_-_zbior_dokumentow_onz.pdf)
- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule dnia 11.05.2011 r. (Dz.U. z 2015 r. poz. 961)
- Rezolucja Rady Praw Człowieka ONZ z 19.04.2012 r., Human rights, democracy and the rule of law, 19/36 (<https://www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-19-36/>)
- Regulamin Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, wersja z 20.03.2023 r. (https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf)

OD AUTORÓW

Zachęcenii niezmiennie dużym powodzeniem wydawniczym oraz przychylnym odbiorem środowiska naukowego, oddajemy Czytelnikom do rąk czwarte wydanie naszego podręcznika. Zawiera ono niezbędne aktualizacje i uzupełnienia wynikające z rozwoju dziedziny objętej wykładem, a także pewne drobne rozszerzenia, o których zasadności upewniają nas doświadczenia wyniesione z bieżącej pracy dydaktycznej. Zmianie nie uległy jednak ani założenia konstrukcyjne podręcznika, ani jego struktura i styl wywodu.

Przypomnijmy, że idea powstania tego podręcznika zrodziła się w związku z reformą programu studiów prawniczych na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, wdrażaną od roku akademickiego 2017/2018. Twórcy tej reformy uznali – najzupełniej zresztą słusznie – że nauka o prawach człowieka stanowi nieodłączną część edukacji prawniczej, a wiedza z tego zakresu powinna być przekazywana na możliwie wczesnym etapie kształcenia. Wkrótce jednak przekonaliśmy się, że na polskim rynku wydawniczym nie ma obecnie pozycji, która odpowiadałaby w pełni naszemu wyobrażeniu o tym, jak powinien wyglądać podręcznik do nowego przedmiotu. Istniejące opracowania, chociaż niejednokrotnie bardzo wartościowe, często dotyczą węższego kręgu zagadnień lub ujmują je z perspektywy wybranego – krajowego, regionalnego bądź uniwersalnego – systemu ochrony. Ponadto część spośród tych opracowań nie była od lat wznawiana i aktualizowana, co z upływem czasu w naturalny sposób ogranicza ich przydatność w dydaktyce uniwersyteckiej.

Podczas prac nad podręcznikiem przyświecały nam trzy główne założenia.

Po pierwsze, chcieliśmy, aby było to opracowanie kompletne pod względem zakresu tematycznego – a więc obejmujące wstępne zagadnienia teoretyczne i konstrukcyjne, informacje o istniejących systemach instytucjonalnych ochrony praw jednostki oraz omówienie treści normatywnej poszczególnych praw, z naciskiem na prawa osobiste i polityczne. Do niezbędnego minimum ograniczyliśmy natomiast wzmianki dotyczące dziejów idei praw człowieka, uznając, że kwestie te stanowią przedmiot wykładu historii prawa.

Po drugie, dobry podręcznik powinien dostarczać aktualnej wiedzy na temat sposobu rozumienia i stosowania przepisów o prawach człowieka w praktyce orzeczniczej. Z tego względu zdecydowaliśmy się na zamieszczenie w tekście znacznej liczby odesłań do odpowiednich orzeczeń, przede wszystkim Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Odesłania te pełnią funkcję swego rodzaju przewodnika po orzecznictwie i mają pomóc początkującym adeptom nauki o prawach człowieka w poszerzeniu znajomości interesujących ich zagadnień.

Po trzecie, nasz podręcznik był przygotowywany przede wszystkim z myślą o studentach prawa i takie też jest jego podstawowe zastosowanie. Zależało nam jednak, aby mógł zostać wykorzystany pomocniczo także na pokrewnych kierunkach studiów, takich jak zwłaszcza administracja, nauki polityczne, stosunki (studia) międzynarodowe, europeistyka i bezpieczeństwo wewnętrzne. W tym celu podajemy w nim pewne objaśnienia i przykłady, które osobie zaawansowanej w studiowaniu prawa mogą się wydać oczywiste, ale z pewnością nie będą takie – co wiemy z własnych doświadczeń dydaktycznych – dla studenta początkującego.

Na początku poszczególnych rozdziałów zamieszczone zostały zestawienia zalecanej literatury. Znalazły się tam głównie wybrane przez nas – ze świadomą preferencją dla publikacji najnowszych – opracowania polskie, ale zdecydowaliśmy się włączyć do tych zestawów także tytuły obce, niemal wyłącznie anglojęzyczne. Uważamy, że choć pozycja podstawowa, jaką jest podręcznik, musi być dostępna w języku narodowym, to nic nie stoi na przeszkodzie, aby osoby szczególnie zainteresowane od samego początku poszerzały wiedzę, czerpiąc ją z literatury światowej. Z pewnością przeszkody takiej nie stanowi już dzisiaj bariera językowa. Zachęcamy ponadto do lektury innych podręczników oraz dostępnych komentarzy do najważniejszych źródeł prawa z zakresu praw człowieka – Konstytucji, Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, a także Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej oraz Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Nieocenioną pomocą w odniesieniu do orzecznictwa strasburskiego mogą okazać się przewodniki po tym orzecznictwie (*case-law guides*), publikowane w licznych wersjach językowych na stronie internetowej Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, gdy zaś chodzi o dorobek Komitetu Praw Człowieka ONZ – przyjmowane przezeń komentarze ogólne (*general comments*), również dostępne internetowo.

Podręcznik nie zawiera natomiast załącznika z tekstami najważniejszych aktów prawnych, mimo że ich lektura stanowi niewątpliwie warunek konieczny zapoznania się z problematyką praw człowieka. Wobec powszechnej i łatwej dostępności tych tekstów w formie cyfrowej zamieszczanie ich w książce miałyoby się z celem i niepotrzebnie zwiększało jej objętość.

Poglądy prawne prezentowane w podręczniku są prywatnymi opiniami autorów poszczególnych rozdziałów. Nie należy utożsamiać tych poglądów z oficjalnymi stanowiskami urzędów sprawowanych przez autorów lub instytucji, w których są oni zatrudnieni.

Opracowanie uwzględnia stan prawny i orzecznictwo na 1.08.2023 r.

Żywimy nadzieję, że korzystanie z tego podręcznika będzie nie tylko źródłem satysfakcji intelektualnej jego Czytelników oraz pomocą w zdaniu egzaminu, ale także posłuży upowszechnianiu świadomości na temat aktualnych standardów i kierunków rozwoju praw człowieka – zarówno na poziomie krajowym, jak i w europejskiej przestrzeni prawnej, której Polska jest i pozostanie członkiem.

Rozdział 1

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Literatura: R. Alexy, *Rights and Liberties as Concepts* [w:] *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, red. M. Rosenfeld, A. Sajó, Oxford 2012; P. Alston, *The Populist Challenge to Human Rights*, „Journal of Human Rights Practice” 2017/1; A. Barak, *Proportionality. Constitutional Rights and their Limitations*, Cambridge 2012; T. Chauvin, *Homo iuridicus. Człowiek jako podmiot prawa publicznego*, Warszawa 2014; M.B. Dembour, *What are human rights? Four schools of thought* [w:] *Handbook of Human Rights*, red. T. Cushman, New York 2014; M. Florczak-Wątor, *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Kraków 2014; M. Florczak-Wątor, *Obowiązki ochronne państwa w świetle Konstytucji RP i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Kraków 2018; M.-L. Frick, *Illiberalism and Human Rights* [w:] *Routledge Handbook of Illiberalism*, red. A. Sajó, R. Uitz, S. Holmes, Abingdon–New York 2022; L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2022, rozdz. 4; M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP* [w:] *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2010; A. Niżnik-Mucha, *Zakaz naruszania istoty konstytucyjnych wolności i praw w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2014; W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011; M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka* [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997; A. Płoszka, *Miasta praw człowieka. Idea a praktyka działania wybranych polskich miast w obszarze praw człowieka*, „Przegląd Konstytucyjny” 2022/2; J. Podkowik, *Bezpośrednie konstytucyjne granice wolności człowieka*, PiP 2017/8; T. Schilling, *The Recognition of Human Rights: A Threefold Myth*, „Human Rights Law Review” 2020/2; M. Sitek, *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności*, Warszawa 2016; A. Stępkowski, *Zasada proporcjonalności w europejskiej kulturze prawnej. Sądowa kontrola władzy dyskrecyjnej w nowoczesnej Europie*, Warszawa 2010; A. Śledzińska-Simon, *Analiza proporcjonalności ograniczeń konstytucyjnych praw i wolności. Teoria i praktyka*, Wrocław 2019; S. Trociuk, *Prawa i wolności w stanie epidemii*, Warszawa 2021; J. Wojnowska-Radzińska, *Status cudzoziemca w Konstytucji RP w świetle międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka* [w:] *Status cudzoziemca w Polsce wobec współczesnych wyzwań międzynarodowych*, red. D. Pudzianowska, Warszawa 2016; K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999; J. Zajadło, *Jaka aksjologia praw człowieka?*, PiP 2019/11; J. Zakolska, *Zasada proporcjonalności w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2008; M. Zubik, *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd

Legislacyjny” 2007/2; M. Zubik, „Wolność” a „prawo” (pięć hipotez o stosowaniu pojęć konstytucyjnych dotyczących praw człowieka), PiP 2015/9.

1. Prawo podmiotowe i pojęcia pokrewne

- 1 W naukach prawnych, a więc także w nauce o prawach człowieka, koniecznością jest świadome i precyzyjne posługiwanie się pojęciami właściwymi tej dziedzinie wiedzy. Jest to niezbędne, aby pojmować i formułować twierdzenia w sposób poprawny merytorycznie. W odniesieniu do praw człowieka szczególnie łatwo o nieporozumienia, ponieważ wiele spośród pojęć odnoszących się do tej dziedziny znajduje zastosowanie w języku naturalnym (nieprawniczym), a ich znaczenie czasami odbiega od tego, które nadają mu prawnicy. Z tego względu, jeszcze przed przystąpieniem do właściwych rozważań, warto ustalić znaczenie kluczowych terminów stosowanych na gruncie nauki o prawach człowieka.
- 2 Wyjaśnijmy na wstępie, że prawa człowieka należą do szerszej kategorii tych sytuacji prawnych, jakimi są prawa podmiotowe. Przez **prawo podmiotowe** należy rozumieć zespół uprawnień przysługujących podmiotowi prawa w jego relacjach z innymi podmiotami prawa. Uprawnienia te służą realizacji interesu prawnego podmiotu, któremu przysługują. Inne podmioty są zobowiązane do poszanowania tych uprawnień, a więc co najmniej do nieprzeszkadzania w ich wykonywaniu (będzie o tym mowa dalej).

Od prawa podmiotowego (prawa w znaczeniu podmiotowym) tradycyjnie odróżnia się prawo przedmiotowe (prawo w znaczeniu przedmiotowym), czyli zespół norm składających się na system prawny. Pojęcie prawa przedmiotowego nie będzie miało większego znaczenia w dalszych rozważaniach, ale warto je odnotować już w tym miejscu, aby uniknąć dwuznaczności. Mogą się one brać z tego, że w języku polskim zarówno prawo podmiotowe, jak i prawo przedmiotowe określa się mianem prawa, podczas gdy np. w języku angielskim stosowane są odmienne terminy (*right* jako prawo podmiotowe oraz *law* jako prawo przedmiotowe).

- 3 Skoro prawo podmiotowe jest zespołem uprawnień – czy też, jak się niekiedy mówi, wiązką uprawnień – to **uprawnienie** stanowi jakby część prawa podmiotowego. Innymi słowy, pojęcie prawa podmiotowego obejmuje wiele uprawnień (praw szczegółowych), które łączą wspólny sens i które odnoszą się do tej samej dziedziny życia. Ich wyliczenie pozwala lepiej zrozumieć, na czym polega dane prawo podmiotowe.

Przykładowo, zdaniem Trybunału Konstytucyjnego prawo do sądu obejmuje: 1) prawo dostępu do sądu, tj. prawo uruchomienia procedury przed sądem; 2) prawo do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej, zgodnie z wymogami sprawiedliwości i jawności; 3) prawo do wyroku sądowego, tj. prawo do uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia danej sprawy przez sąd; 4) prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających sprawy (wyrok TK z 24.10.2007 r., SK 7/06).

Z kolei na wolność religii składają się „wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. [...] posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują” (art. 53 ust. 2 Konstytucji). Podana w tym przepisie lista uprawnień nie jest zresztą wyczerpująca, lecz jedynie przykładowa.

Prawa podmiotowe byłyby pozbawione realnego znaczenia, gdyby system prawny nie przewidywał możliwości ich dochodzenia. Prawo podmiotowe skonkretyzowane, tj. takie, którego treścią jest uprawnienie do żądania od oznaczonego podmiotu zachowania się w dany sposób, określa się mianem **roszczenia**. Termin ten ma zastosowanie przede wszystkim w odniesieniu do praw podmiotowych prywatnych, a więc gdy zobowiązany do zachowania się w dany sposób jest równorzędny podmiot, np. strona umowy cywilnoprawnej. Istnieją jednak także roszczenia publicznoprawne, gdy uprawniony może żądać określonego zachowania się od władzy publicznej, np. od organu administracji. 4

Nie każda możliwość postępowania przez jednostkę w określony sposób może być uznana za prawo podmiotowe. Mówimy wtedy o działaniu w ramach przysługującej jednostce **sfery możliwości** (postępowania). Jest to pojęcie szersze niż zbiór praw podmiotowych jednostki. Konstrukcja sfery możliwości może się zrazu wydać sztuczna, ale jest ona potrzebna i przydatna. Zauważmy bowiem, że w języku naturalnym używa się często zwrotu „mieć prawo do...”, by określić sytuację, które nie stanowią praw podmiotowych w opisywanym tu rozumieniu (np. „mam prawo wypaść się w weekend”, „mam prawo nie przyjąć zaproszenia na jego urodziny”). Chodzi tu najczęściej o dopuszczalność postępowania przez jednostkę w warunkach nieuregulowanych przez prawo, w myśl przyjętej w naszej kulturze prawnej zasady, zgodnie z którą co nie jest zakazane, jest dozwolone. 5

Można też twierdzić, że owa dopuszczalność wynika z wolności osobistej, która oznacza, że nikogo nie wolno zmuszać do tego, co nie jest nakazane przez prawo (por. art. 31 ust. 2 zd. 2 Konstytucji), a więc także, jak w podanym przykładzie, do wczesnego wstawania w weekend lub do przyjmowania zaproszeń na czyjeś urodziny. Taka interpretacja umożliwiałaby kwalifikację – przynajmniej, że nieco sztuczną – wspomnianych zachowań jako przejawów korzystania z uprawnień mieszczących się w ramach konstytucyjnego prawa podmiotowego.

Rzecz komplikuje się jednak w odniesieniu do zachowania podejmowanego w warunkach tzw. dozwolenia prawnego. Łatwo to ukazać na przykładzie: z tego, że działając w warunkach obrony koniecznej, można w pewnych sytuacjach nawet zabić człowieka i nie ponieść za to kary (por. art. 25 k.k.), nie wynika jeszcze, że polskie prawo karne przewiduje prawo podmiotowe do zabijania ludzi. Chociaż więc w języku potocznym wolno powiedzieć, że „w takiej sytuacji masz nawet prawo zabić człowieka”, to na gruncie

języka prawniczego lepiej byłoby ów przypadek określić mianem działania w ramach sfery możliwości jednostki.

- 6 Jak wcześniej zostało wyjaśnione, prawu podmiotowemu odpowiada obowiązek innego podmiotu (zobowiązanego) zachowania się w określony sposób, np. posiadanie przez jednostkę pełni praw wyborczych nakłada na organy wyborcze obowiązek dopuszczenia jednostki do aktu głosowania. W prawie publicznym można wszakże spotkać się z przypadkami, gdy prawo wyraża jedynie obowiązek władz publicznych zachowania się w dany sposób wobec jednostki, ale nie przyznaje jej samej wprost prawa podmiotowego. Takie normy, przypominające niekompletne prawa podmiotowe, nazywa się zwykle **normami programowymi** albo **zasadami polityki państwa**. Nie ma tu uprawnień, które mogłyby być dochodzone; innymi słowy, jednostce nie przysługuje roszczenie wobec władz publicznych.

Chociaż właściwy przepis stanowi, że „władze publiczne są obowiązane do zwalczania chorób epidemicznych” (art. 68 ust. 4 Konstytucji), nie płynie z tego np. uprawnienie do bezpłatnego uzyskania szczepienia przeciwko konkretnej chorobie zakaźnej. Sposób realizacji obowiązku zwalczania chorób epidemicznych jest pozostawiony do uznania władzom publicznym. Podobnie z tego, że „władze publiczne [...] popierają działania obywateli zmierzające do uzyskania własnego mieszkania” (art. 75 ust. 1 Konstytucji), nie wynika wcale, że każdy obywatel może dochodzić własności lokalu mieszkalnego od państwa lub samorządu terytorialnego.

Jak łatwo się domyślić, taka technika regulacji bywa krytykowana za jej niewielką wartość gwarancyjną dla potencjalnych beneficjentów. Dążąc do urealnienia zasad polityki państwa, w orzecznictwie sformułowano m.in. koncepcję, zgodnie z którą tworzą one prawa podmiotowe „na poziomie minimum” (szerzej zob. wyrok TK z 23.03.1999 r., K 2/98). Szersze omówienie tych zagadnień, bardzo zresztą złożonych, należy do wykładu prawa konstytucyjnego.

- 7 Od praw podmiotowych należy też odróżniać **kompetencje**. Mówi się często np., że w pewnych sytuacjach głowa państwa „ma prawo skrócić kadencję Sejmu” lub iż Rzecznik Praw Obywatelskich „ma prawo wystąpić z wnioskiem do Trybunału Konstytucyjnego”. Zwroty tego rodzaju można spotkać nie tylko w języku naturalnym, czemu trudno się dziwić, ale także na gruncie aktów normatywnych, nawet w ustawie zasadniczej (por. art. 122 ust. 5 zd. 3 Konstytucji). Rzecz jasna, bezwzględnie ich „poprawianie” byłoby wyrazem zbędnego puryzmu i w wielu przypadkach sprawiałoby, że skorygowane w ten sposób wypowiedzi raziłyby swoją niezgrabnością. Nie należy jednak tracić z pola widzenia, że ściśle rzecz biorąc, organy państwa nie korzystają z praw podmiotowych, lecz wykonują kompetencje. Są to upoważnienia do dokonywania pewnych czynności konwencjonalnych, których realizacja tworzy lub aktualizuje po stronie innych podmiotów obowiązek zachowania się w określony sposób. Mechanizm jest więc z pozoru podobny do wykonywania praw podmiotowych, ale konstrukcja kompetencji zakłada, że podmiot ją wykonujący ma jednocześnie możliwość i obowiązek podjęcia określo-

nych działań prawnych. Do opisu sytuacji prawnej władzy publicznej pojęcie praw podmiotowych nie znajduje zastosowania.

Prawa podmiotowe przysługują natomiast piastunowi organu, tzn. osobie sprawującej dany urząd. Przykładowo, kompetencja do wydawania rozporządzeń przysługuje ministrowi, a prawo do prywatności, choć w ograniczonym zakresie – osobie pełniącej urząd ministra. Organ państwa, jakim jest minister, nie może więc powoływać się na prawo do prywatności, chociażby odmawiając ujawnienia swoich wydatków służbowych (acz w pewnych okolicznościach odmowa taka może być uzasadniona innymi względami, np. bezpieczeństwem państwa).

2. Prawa i wolności

Wiele aktów normatywnych odnosi się w warstwie słownej nie do praw podmiotowych, 8 lecz do praw i wolności. Te dwa pojęcia można znaleźć m.in. w tytule rozdziału II Konstytucji („Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”), ale także w systemach prawnych innych państw (np. Karta Podstawowych Praw i Wolności Republiki Czeskiej). Może powstać wątpliwość, czy wolności są czymś odmiennym od praw, a zwłaszcza czy podlegają odrębnemu reżimowi ochrony.

Rozróżnienie między **prawami i wolnościami** – przy czym te drugie, zwłaszcza dawniej, zwano także **swobodami** – ma długą tradycję i występuje również w językach obcych (ang. *rights and freedoms*, fr. *droits et libertés*, niem. *Rechte und Freiheiten*, ros. *prava i svobody*).

O swobodach mówi się też w odniesieniu do wspólnego rynku Unii Europejskiej. Cztery swobody unijne dotyczą przepływu osób, kapitału, towarów i usług.

Owa tradycja terminologiczna wiąże się ze zróżnicowanym charakterem praw podmiotowych: niektóre bowiem z nich wymagają głównie tego, aby nie przeszkadzano w ich wykonywaniu, inne zaś zakładają konieczność podjęcia pewnych pozytywnych działań przez podmiot zobowiązany. Tytułem przykładu – i nieco rzecz upraszczając – korzystanie z wolności słowa polega przede wszystkim na tym, aby jednostka nie była niepokojona z powodu swoich wypowiedzi, a więc ma charakter negatywny (jest wolnością „od” czegoś, a mianowicie od ingerencji państwa), natomiast prawo do sądu wymaga stworzenia i utrzymywania przez państwo systemu wymiaru sprawiedliwości, toteż ma charakter pozytywny (jest prawem „do” czegoś, nakłada na państwo obowiązek podjęcia pewnych działań pozytywnych).

Zapewnienie przez normy prawne wolności w powyższym rozumieniu nie musi zresztą wymagać użycia słowa „wolność”. Możliwa i powszechnie stosowana jest także technika zakazów, z których wynika obszar wolności jednostki, np. wolność od tortur i innych form maltretowania daje się wyra-

zić w następujący (negatywny) sposób: „Nikt nie może być poddany torturom ani niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu” (art. 3 EKPCz; por. art. 40 Konstytucji).

- 9 Na przestrzeni lat wytworzyła się więc pewna trwała **konwencja językowa**, polegająca na określaniu części praw podmiotowych – tych negatywnych – mianem wolności lub swobód. Nie jest to, zauważmy, konwencja całkowicie spójna. Można wskazać prawa, które w powyższym rozumieniu należałoby właściwie uważać za wolności, bo ich wykonywanie polega przede wszystkim na korzystaniu z nich w sposób niezakłócony przez zewnętrzną ingerencję (np. prawo do własności, prawo do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami). Istnieją także wolności, które w rzeczywistości wymagają podjęcia przez państwo pewnej aktywności organizatorskiej, takiej jak stworzenie i prowadzenie jakiegoś rejestru, co sugerowałoby uznanie ich za prawa (np. wolność zrzeszania się, wolność tworzenia partii politycznych).

Co jednak ważniejsze, kryterium roli władz publicznych w zapewnieniu przestrzegania wolności i praw – roli negatywnej w przypadku wolności, a pozytywnej w przypadku praw – okazuje się zwodnicze także dlatego, że w zasadzie wszystkie wolności wymagają podjęcia przez państwo jakichś działań pozytywnych. Jest tak choćby dlatego, że wiązka uprawnień składających się na daną wolność często zawiera uprawnienia „do czegoś”. Dla przykładu można wskazać, że wolność religijna obejmuje „prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują” (art. 53 ust. 2 Konstytucji), a to nakłada na państwo obowiązek zapewnienia dostępu do opieki duszpasterskiej w takich instytucjach jak szpitale czy wojsko. Ponadto każda wolność wymaga od państwa stworzenia warunków do efektywnego korzystania z niej oraz ochrony jednostki przed naruszeniami. Wyrazem takiego przekonania jest zwłaszcza **koncepcja obowiązków pozytywnych państwa** (ang. *positive obligations*, fr. *obligations positives*), rozwijana zwłaszcza na gruncie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Oznacza to, że np. wolność wypowiedzi nakazuje państwu nie tylko powstrzymać się od ingerencji w tę sferę życia jednostki, ale także m.in. zapewnić niezależność środków masowego przekazu, co przekłada się na pluralizm medialny i poszerza przestrzeń wolności.

Mając to na uwadze, można przyjmować, jak czynią to niektórzy, że rozróżnienie na wolności i prawa powinno być odczytywane z perspektywy statusu jednostki (wolność jako swoboda postępowania w granicach wyznaczonych normami prawnymi, prawo jako uprawnienia przyznane przez te normy), nie zaś od strony obowiązków władz publicznych, skoro powstają one zarówno w odniesieniu do wolności, jak i praw. Gdyby trzymać się tej myśli, należałoby mówić np. o wolności życia, ale o prawie do prawnej ochrony życia (por. art. 38 Konstytucji), o wolności życia prywatnego, ale o prawie do poszanowania życia prywatnego itp.

- 10 Z tych wszystkich względów do ukształtowanego historycznie podziału na wolności i prawa, szeroko rozważanego także w polskiej literaturze prawniczej, można dziś podchodzić z pewną rezerwą. Dyskusje na jego temat nie przekładają się na przysługujące

jednostce środki ochrony, bo dostępne jej instrumenty, takie jak np. skarga konstytucyjna lub skarga do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, dotyczą zarówno wolności, jak i praw. Co więcej, rozróżnienie to nie zawsze jest stosowane konsekwentnie w prawie międzynarodowym, skoro najważniejsze akty z zakresu ochrony praw człowieka wspominają np. o „prawie do wolności wyrażania opinii” (art. 10 ust. 1 EKPCz) lub o „prawie do wolności myśli, sumienia i wyznania” (art. 18 ust. 1 MPPOiP). Powszechnie też mówi się o „prawie do życia” (art. 2 ust. 1 EKPCz, art. 6 ust. 1 MPPOiP), choć dominuje w nim pierwiastek negatywny, charakterystyczny dla wolności. Wzmiankę o „prawie do wolności” można też odnaleźć w preambule do Konstytucji. Skłania to do wniosku, że podział na wolności i prawa stanowi dzisiaj przede wszystkim pochodną utartego nazewnictwa, a jego znaczenie praktyczne dla nauk prawnych jest niewielkie.

3. Idea praw człowieka

Mając za sobą najważniejsze ustalenia terminologiczne, można przejść do zagadnienia centralnego: czym są prawa człowieka? Jak ukształtował się ich katalog i czy jest on zamknięty? 11

Najprostsza odpowiedź polegałaby na stwierdzeniu, że prawa człowieka są to **prawa podmiotowe, które przysługują każdemu człowiekowi**. Taka podstawowa definicja nie usuwa jednak wątpliwości co do podstaw obowiązywania praw człowieka, a zwłaszcza co do ich szczegółowego katalogu. Wiąże się to z faktem, że koncepcja praw człowieka od początku była i nadal jest uwikłana w różne, czasem wykluczające się nawzajem interpretacje.

W ujęciu **prawnonaturalnym** prawa człowieka przysługują każdemu człowiekowi z samego tylko tytułu bycia człowiekiem i nie wymagają żadnych dalszych uzasadnień. Istnieją niezależnie od ich nadania lub uznania przez władze publiczne. Oznacza to, że nawet gdyby przepisy regulujące korzystanie z praw człowieka zostały pozbawione mocy prawnej, np. w wyniku nowelizacji konstytucji lub wypowiedzenia umów międzynarodowych dotyczących tej materii, to prawa człowieka mimo wszystko nie przestałyby obowiązywać. Jeżeli bowiem są one związane z człowieczeństwem, a nie z rozstrzygnięciem politycznym, to decyzje władz publicznych nie mogą wpływać na ich obowiązywanie. Praw człowieka nie można się też wyżyć ani zrzec. Fakt bycia człowiekiem nie jest czymś, na co jednostka ma wpływ. Nie jest więc władna zrezygnować z przysługującej jej wolności wypowiedzi, choć może zdecydować, czy i w jaki sposób będzie z niej korzystała. 12

Zwornikiem tej koncepcji jest konstrukcja przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka, która uważana jest w naszym systemie prawnym za źródło wolności i praw jednostki (por. art. 30 Konstytucji). Nie podlega ona stopniowaniu ani różnicowaniu

w zależności od cech indywidualnych. Pojęcie godności człowieka i jego konsekwencje w obszarze systemu prawnego będą przedmiotem osobnych uwag (zob. rozdział 5).

Dociekanie źródeł godności ludzkiej jest w pierwszej kolejności domeną nauk filozoficznych (zwłaszcza filozofii człowieka), a jeżeli uznaje się jej religijne uzasadnienie – także teologicznych. Kwestie te wykraczają poza materię omawianą w podręczniku i nie będą szerzej rozwijane.

Nietrudno dostrzec, że przyjęcie powyższych założeń prowadzi prostą drogą do tezy o **uniwersalizmie** praw człowieka. Jeżeli bowiem decydujący w tej mierze jest sam fakt bycia człowiekiem, to nieuprawnione byłoby różnicowanie katalogu praw człowieka w zależności od kultury prawnej panującej w danym regionie świata. Łamanie praw człowieka może mieć miejsce również tam – a może nawet przede wszystkim tam – gdzie nie zostały one uznane przez prawo, jako że obowiązują one niezależnie od takiego uznania.

- 13 W ujęciu **deliberatywnym** stanowisko prawnonaturalne spotyka się z fundamentalną krytyką. Jej osią jest spostrzeżenie, że idea praw człowieka bynajmniej nie stanowi przeżożnej oczywistości. Ewoluuje ona w czasie wraz ze wzrostem świadomości społecznej i politycznej, a niektóre z praw ujmowanych wśród praw człowieka mają wyraźnie krótszy rodowód od innych. Ponadto o ile związek niektórych z nich z najgłębszą istotą człowieczeństwa jest łatwy do intuicyjnego zidentyfikowania (np. wolność od tortur, zakaz niewoli), o tyle w przypadku innych praw jest on dalece mniej oczywisty (np. prawo do efektywnego środka odwoławczego, prawo do informacji o stanie środowiska naturalnego). Stosunek do koncepcji praw człowieka różni się też w zależności od kryterium geograficznego i kulturowego, a zwłaszcza religijnego.

Zwolennicy deliberatywnego uzasadnienia praw człowieka dostrzegają, że rozwojowy charakter katalogu praw człowieka może sugerować, iż nie są one całkowicie niezależne od ludzkiego uznania. Przyjmują w związku z tym, że podstawa ich obowiązywania ma charakter konsensualny – a więc że prawa człowieka istnieją i obowiązują ze względu na to, że ludzkość zgodziła się na ich obowiązywanie. Inaczej mówiąc, prawa człowieka wyłoniły się z powszechnej debaty na temat statusu prawnego człowieka i podstawowych zasad rządzących funkcjonowaniem wspólnoty politycznej. Istnieją one tak długo, jak istnieją w prawie, a ich obowiązywanie opiera się na ogólnoświatowym konsensie. Nie ma przeszkód, by katalog praw człowieka powiększał się wraz z rozszerzaniem się porozumienia co do niezbędnego minimum praw, które powinno przysługiwać każdej istocie ludzkiej.

Powyższa wizja relatywizuje ideę praw człowieka. Czyni ją efektem mozolnego ucierania sprzecznych stanowisk, nie zaś stałym i jasnym punktem odniesienia, jak w ujęciu prawnonaturalnym. Gwoli ścisłości, koncepcja deliberatywna nie sprzeciwia się uniwersalizmowi praw człowieka, ale rozumie go w odmienny sposób. Otóż prawa człowieka

mają charakter uniwersalny nie w tym sensie, że swoją prawomocność w stosunku do całej ludzkości czerpią z nadprzyrodzonego źródła, lecz dlatego, iż cieszą się powszechnym (uniwersalnym) uznaniem, są uważane za oczywistość. Trwałość tego uznania jest koniecznym warunkiem obowiązywania praw człowieka, a jego podtrzymywanie – wyzwaniem dla zwolenników idei praw człowieka na całym świecie.

Podobnie jak stanowisko prawnonaturalne, także ujęcie deliberatywne nie jest, rzecz jasna, wolne od zasadniczych słabości. Nasuwa się zwłaszcza pytanie, czy katalog praw człowieka miałby ulec redukcji w miarę zmniejszania się zakresu zgody co do obowiązywania poszczególnych jego elementów oraz gdzie leży dolna granica, po której przekroczeniu straciłby on sens. Można twierdzić, że dostrzeżenie prawnonaturalnego (ponadpozytywnego) źródła obowiązywania przynajmniej części praw jednostki zabezpiecza ludzkość przed powrotem do barbarzyństwa, które niejednokrotnie stawało się jej udziałem w przeszłości, wcale nie tak odległej.

W literaturze wyróżniane bywają inne jeszcze kierunki czy też szkoły myślenia o prawach człowieka. Oprócz omówionych wcześniej szkół, prawnonaturalnej (*natural school*) i deliberatywnej (*deliberative school*), wskazuje się zwłaszcza na istnienie szkoły protestu (*protest school*) oraz szkoły dyskursywnej (*discourse school*). Szkoła protestu traktuje prawa człowieka jako zdobycz polityczną osób i środowisk naznaczonych cierpieniem i wykluczeniem. Jest skłonna uznawać, że prawa te zostały nie tyle uzgodnione, ile wywalczone. Zdradza też pewną nieufność wobec norm prawnych, często wyrażających prawa człowieka w sposób niedoskonały i deformujących ideał, który powinny realizować. Natomiast szkoła dyskursywna, nazywana także nihilistyczną (*human rights nihilism*), odrzuca wszelkie spójne koncepcje praw człowieka. Ich źródła upatruje w języku i praktykach komunikacyjnych – prawa człowieka to te, o których mówi się, że są prawami człowieka, toteż idea ta jest niczym więcej jak tylko rozpowszechnionym sposobem formułowania myśli w dyskursie prawniczym (szerzej zob. M.B. Dembour, *What are human rights? Four schools of thought* [w:] *Handbook of Human Rights*, red. T. Cushman, New York 2014).

4. Generacje praw człowieka

Zróżnicowanie wewnętrzne katalogu praw człowieka dało asumpt do sformułowania koncepcji, która swego czasu stała się przedmiotem ożywionej debaty w nauce o prawach człowieka. Chodzi mianowicie o wyodrębnianie **generacji praw człowieka**. Autorem tej myśli jest francuski prawnik czeskiego pochodzenia, Karel Vašák (1929–2015), który pod koniec lat 70. ubiegłego wieku zaproponował wyróżnienie trzech grup praw człowieka, w nawiązaniu do trzech elementów hasła Rewolucji Francuskiej – wolności, równości i braterstwa. Klasyfikacja ta nawiązuje też, o czym będzie jeszcze mowa (zob. nb 149), do podziału przyjętego w prawie międzynarodowym.

- 1) Do **pierwszej generacji** autor zaliczył te, które ściśle wiążą się z wolnością jednostki oraz jej udziałem w życiu publicznym, a więc wolności osobiste i politycz-

ne. W katalogu tym mieszczą się zwłaszcza: prawo do ochrony życia, wolność od tortur i innych form maltretowania, prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego, prawo do sądu, wolność myśli, sumienia i religii, wolność wypowiedzi, prawo do prywatności, wolność zrzeszania się, wolność zgromadzeń, prawa wyborcze, prawo do petycji, prawo dostępu do służby publicznej.

- 2) Do **drugiej generacji** zaliczone zostały prawa ekonomiczne (gospodarcze), socjalne i kulturalne. Są to np. prawo do ochrony własności i innych praw majątkowych, prawo do ochrony zdrowia, prawo do nauki, różnorodne prawa pracownicze, prawo do zabezpieczenia społecznego, prawo do korzystania z dóbr kultury.
- 3) Wyróżnienie **trzeciej generacji** praw człowieka jest przede wszystkim wyrazem aspiracji cywilizacyjnych współczesnych społeczeństw i nadal wywołuje wiele wątpliwości. Najogólniej rzecz biorąc, trzecia generacja praw człowieka odnosi się do rozwoju w warunkach zaspokojenia zasadniczych potrzeb ludzkich, do których odnoszą się poprzednie dwie generacje. Zaliczyć tu można np. prawo do pokoju, prawo do środowiska naturalnego, prawo do zasobów naturalnych, prawo do zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*).

Łatwa do zapamiętania i efektowna propozycja K. Vařáka zrobiła wielką karierę w nauce o prawach człowieka. Do dzisiaj jest powtarzana i cytowana, jest nawet obecna w edukacji szkolnej. Bywa też „uzupełniana” przez autorów, którzy chcieliby zapisać się w dziejach nauki jako odkrywcy czwartej generacji, łączonej na ogół z wyzwaniem dla praw człowieka w wyniku rozwoju inżynierii genetycznej i technologii informacyjnej.

- 15 Doceniając walory porządkujące i dydaktyczne takiej klasyfikacji praw człowieka, warto dziś pytać o jej aktualność i zastosowanie. Z jednej strony, intuicja wskazująca na pewne zróżnicowanie doniosłości poszczególnych praw człowieka jest powszechna na tyle, że niektóre z nich bywają wyróżniane spośród pozostałych i określane mianem praw **podstawowych** lub **fundamentalnych**. Z drugiej strony, podział na generacje może sugerować, że skoro prawa człowieka dzielą się na ważne i mniej ważne, to poszanowanie tych drugich nie jest rzeczą szczególnie pilną. Nie byłby to wniosek prawidłowy, niezależnie od tego, że prawa osobiste i polityczne istotnie wykazują najsilniejsze związki z godnością ludzką. Od czasu Światowej Konferencji Praw Człowieka w Wiedniu (14–25.06.1993 r.), która potwierdziła, że prawa człowieka są niepodzielne i współzależne, klasyfikacja oparta na generacjach ma znaczenie historyczne.

Współzależność (integralność) praw człowieka oznacza, że nie jest możliwe zapewnienie ochrony tylko wybranych praw, z pominięciem pozostałych, bo związki między nimi są na tyle silne, że takie selektywne podejście wypaczyłoby sens ochrony. W rzeczywistości wszystkie prawa człowieka wzmacniają się nawzajem i sprzyjają pełniejszej realizacji godności ludzkiej. Łatwo to sobie uświadomić, rozważając chociażby związek prawa do nauki i wolności wypowiedzi lub nierozzerwalność wartości leżących u podstaw prawa do ochrony zdrowia i prawa do ochrony życia. Ponadto podział na generacje